

## **Байгал далай**

Байгал далай дэлхэй дээрэ эгээл суутай нуурнуудай нэгэн юм. Уханиинь тунгалаг найхан аад, хүйтэн юм. Энэ нуур гадаада далайн нюрууһаа 45 метр үндэртэ оршоно. 31 мянган квадратна модо зай эзэлнэ.

Байгал дэлхэй дээрэхи эгээл гүнзэги нуур юм. Гүнзэги нь километр хахадһаа үлүү болодог. Байгалда 336 ехэ, бага голнууд шудхан ородог. Тэрээнһээ гансал Ангара мүрэн гаранхай. Байгал далай январь соо арай гэжэ хүрэдэг. Июнь соо мүльһэнһөө сүлөөрдэг.

Байгал дэлхэй дээрэ хаанашье байдаггүй уһанай оёорой ургамалнууд болон элдэб амитадаар баян. Олондо суутай омоли загаһан Байгалда үдэдэг. Тонон жараахай гэжэ тонин загаһан гансал Байгалда байдаг.

*Б. Баикуев*

## **Барагдашагүй нюуса дараан**

Байгал далай - дэлхэйн эгээл гүнзэги нуур мүн. Далайн гүнзэги 1637 метр, утань 636 км, үргэниинь 25 – һаа 79,4 км хүрэтэр, дунда зэргынь үргэн 48 км болоно. Далайн уһан тон сэбэр, тунгалаг 40 метр уһанай гүнзэги дэ хэбтэһэн шулуун элихэнээр харагдажа байдаг. Байгалда 336 гол горхонууд шудхадаг, харин гансал Ангар мүрэн урдан гарадаг. Зоной дунда үргэнөөр тараһан үгэ бии: «Жэлдэ хэды үдэр бииб, тэды гол горход Байгалда шудхадаг». Эгээл үргэн голнуудыень нэрлэбэл: Сэлэнгэ, Баргажан, Эрхүү, Дээдэ Ангар, Турка.

Байгал далай амитанай аймагуудаар тон баян. Жэшээн, 1800 гаран янза бүрийн ургамал болон амитан үзэгдэдэг. Иимэ баян нуурнууд дэлхэй дээрэ үгы шахуу юм. Жэл бүри эрдэмтэд шэнэ шэнэ түхэлнүүдые нээдэг. Эгээн мэдээжэ Байгалай амитад суута омоли ба хаб загаһан гээшэ. Дабһатай далайн уһанда амидардаг эдэнэр ямар аргаар дабһагүй нуурта үдэбэ гээшэб гэһэн асуудалда мүнөөшье болотор эрдэмтэд харюу бэдэрһээр лэ байна. Байгал далайда тонон жараахай загаһан (голомянка) ажамидардаг. Энэ

загаһан хашарһагүй, доторын нэбтэ харагдадаг. Загаһад гансал түрьһэ хаяжа үдэдэг, харин тоһон жараахай загаһан хюурһалдаг.

## **Байгал**

Нэлэнхы ехэ Ази түбиин тэг дунда Байгал далаймнай нэлбыдэг. Тэрэнэй утань 639, үргэниинь 25-һаа 79 километр хүрэдэг юм. Гүнзэгынь аяар 1620 метр. Энэмнай бүмбэрсэг дэлхэй дээрэ эгээл гүнзэгы нуур болоно.

Уһанайнь дараса 23 000 дүрбэлжэн километр гэхэ гү, али дэлхэйн дабһагүй сэбэр уһанай 1/5 эзэлнэ.

Байгал далайн тунгалаг уһан ехэдээл һаа 13 градус хүрэтэр бүлээсэдэг. Январь һарада нуур тогтодог (хүрэдэг). Тиигээд июнь һарын эхээр мүльһэнһөө сүлөөрдэг. Тэрэ 22 олтирогтой. Эгээл томонь 74 километр утатай Ольхон (нютаг зон Ойхон арал гэжэ нэрлэдэг) юм.

Байгал шадарай дайда нарата сэлмэг үдэрнүүдээр баян. Тоогоороо Сочиин курортнуудтай адлирхуу юм.

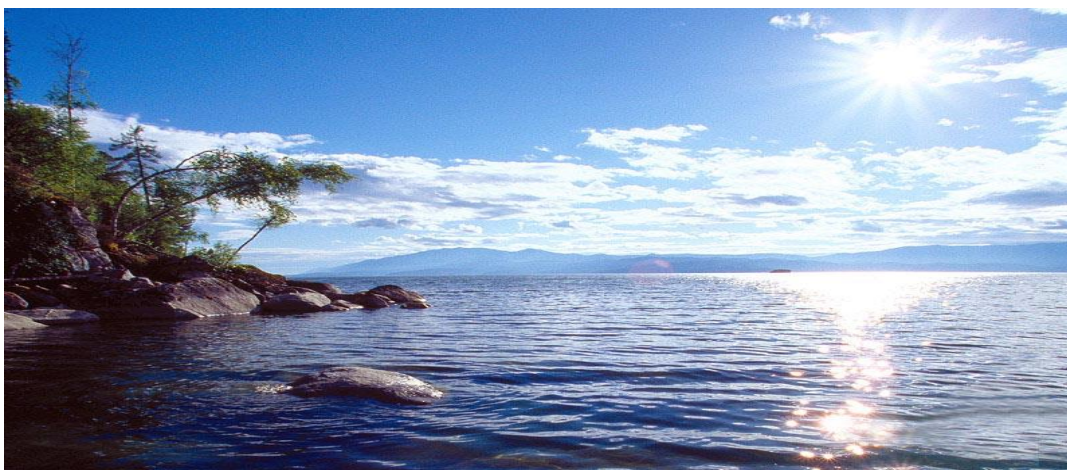
Байгал далайда 336 гол горход шудхан ородог. Тэдэнэй олонхинь Бурядай дэбисхэр дээгүүр урдан гарана. Үргэн голнуудыень нэрлэе: Сэлэнгэ, Баргажан, Дээдэ Ангара, Турка. Тиихэдэ далайһаа оройдоол нэгэ мүрэн – Ангара урдан гарадаг.

Байгал үндэр томо хада, уулануудаар хүрээлэгдэнхэй. Баруун таладань Приморский ба Байкальский гэжэ шэлэнүүд, урда таладань Хамар-Дабаан, зүүн-хойто зүгтэнь Улаан-Бургааһата ба Баргажанай дабаанууд тулган байдаг.

Зунай аяама халуун үедэшье орьёл үндэрнүүдэй орой мүнхэ мүльһэнһөө сайбалзан харагдадаг. Алдарта далайдамнай 52 түрэлэй загаһан ажамидардаг. Нэрлэбэл, суута омоли, тула, хилмэ, зэбгэн, хадаран, сурхай, алгана, ялаагана г.м. Ой тайгань элдэб модоор, ургамалаар, һархяаг болон амтата жэмэсээр элбэг юм. 300-гаад түрэлэй шубууд зуһадаг, зариманиинь үбэлжэдэг.

Байгал шадарай тайга ан гүрөөлөөр баян. Жэшээлбэл, эндэ булган, хэрмэн, баабгай, хандагай, буга, бодон гахай, үнэгэн, шоно гэхэ мэтэ ан арьяатан амидардаг юм.

Байгал шадар 2 заповедник тогтоогдонхой: Баргажанай ба Байгалай. Бүмбэрсэг дэлхэйн шэмэг – Байгал далайе, оршон тойронхи байгаалие хамгаалха, арюудхаха гээшэ хүн бүхэнэй нангин уялга.









### **Дэлхэйн зэндэмэни**

1996 ондо ЮНЕСКО – гэй Конвенциин шийдхэбэрээр алдарта манай Байгал далай бүхэдэлхэйн нөөсэ баялиг гэжэ соносхогдоо. Ямар ушарһаа иимэ шийдхэбэри абтааб? Байгал далай дэлхэйн эгээл үнинэй нуурнуудай нэгэн. Байгал далайда бүхэдэлхэйн 20 процент дээдэ шанартай дабһагүй уһан оршоно. Дэлхэй дээрэ ушардаг 2600 янзын ан амитан, ургамал ногооной 84

процентнь Байгал далай соо ушарна. Нангин далаймнай дэлхэйн соёлой ба байгаалиин нөөсэ баялиг гэжэ тоологдоно.

Бүхэдэлхэйн нөөсэ баялигта 300 гаран соёлой ба байгаалиин хүшөөнүүд оронхой. Жэшээн, Египедэй пирамиданууд, Йеллостоунска парк, Энэдхэг гүрэнэй Тадж – Махал, Версалиин Ордон, Росси гүрэнэй Коми Республикын экологическа арюун ой тайга г.м. Тэдэнэй тоодо мүнөө манай Байгал далай оронхой.

«Дэлхэйн соёлой ба байгалиин нөөсэ баялиг хамгаалха тухай» ЮНЕСКО - гэй Конвенци 1972 ондо ООН – ой Генеральна Ассамблейн зарлигаар баталан абтаһан юм. Энэ документдэ 136 гүрэн гараа табиһан байдаг.

### **Байгал далай хэды наһатайб?**

25 – 30 миллион жэлэй саана Байгал далай бии болоо гэжэ эрдэмтэд тоолодог. Энэ хугасаа соо Байгалай эрье тойрон олон тоото арадууд ажаһууһан юм. Эдэ арадууд далайда өөһэдынгөө тусхай нэрэ үгэдэг байгаа. Жэшээлхэдэ, эвенк арад Байгалые - Ламу, яхадууд – Туха гү, али ондоогоор Байхал, хитад аяншад – Бэйхэй (Хойто далай), монголшууд – Тэнгис далай (Дотоодын далай), харин буряядууд – Байгал далай гэжэ нэрлэнэ. Буряад зоной нэрлэһэн нэрээр Байгал гэжэ ородууд нэрлээ.

Буряад арадай аман зохёол соо Байгал далайн бии болоһон тухай иигэжэ хэлэгдэдэг «Урда холо сагта шулуун уһан хоёр дайралдажа, шулуун хайлажа бусалба. Халуун агаар ехээр сугларжа, газараа сүмэлжэ дээшэлбэ. Энэ сүмэрһэн газарта уһан ехээр сугларжа, далай болоо юм».

### **Ольхон – Байгалай олтирог**

Байгал далай дээрэ 20 гаран олтирогууд бии. Тэдэнэй тоодо Ехэ Тойн, Бага Тойн, Букачан, Борогчин, Баргодоган, Шаргодоган, Изохой, Едор, Хэлтэгэй г.м. олтирогууд ороно. Эгээл бага олтирог гэхэдэ Модотой. Томо

олтирог хадаа Ольхон болоно. Ньютагай зон тэрэниие Ойхон арал гэжэ нэрлэдэг.

Ойхон - Байгалай зүрхэн гэхэдэ алдуу болохогүй. Юундэб гэхэдэ, энэ олтирог Байгалай эгээл тэг дунда оршодог, мүн дүрсөөрөөшье далайдаа адлирхуу. Тэрэнэй утань – 74 км, үргэниинь 12 км шахуу болодог. Ойхон шадар Байгалай эгээл гүнзэгынь 1637 км.

Энэ олтирогто сул губи, тала газар, ой модон, хада хабсагайнууд дайралдадаг. Олтирог дээрэ ехэнхидээ наратай үдэрнүүд болодог. Ольхон хадаа түүхэтэ ба нангин шүтөөнэй газарнуудаар баян нютагуудай нэгэн. Эндэ уни холоһоо хүнүүд нуурижаһан байна. Ольхон урданай худалнуудай үлэгдэлнүүдээр тон баян. Эндэ 143 ехэ бага археологическа зүйлнүүд олдоһон. Энэ хадаа эртэ урдын гэр байранууд, шулуун харшанууд гэхэ мэтэ ба бэшэшье зүйлнүүд.

Олтирогой алдарта үзэгдэлнүүдэй нэгэн Бурхан байса гээшэ. Урданай Үгын үндэһөөр энэ байсын агы соо Ойхоной эзэн Хаан – Хото баабай Сарма Сагаан хатантаяа байрлаһан юм. Тэдэнэй Бүргэд гэжэ хүбүүн Ойхоной буряадуудай ууган эсэгэ болоһон гэжэ үльгэр түүхэ соо хэлэгдэдэг. Энэ агыда агууехэ Чингис хаан байрлахадаа, томо шулуун тогоондо мяха шанаһан гэлсэдэг. Олтирогой хабсагайн нэгэндэ Чингис хаан өөрынгөө болон 12 баатарнуудайнгаа дүрсэ зураг орхиһон домогтой. Тэрэ саһаа хойшо нютагай буряадууд энэ зурагыг «Арын 13 ноёд» гэжэ нэрлээд, шүтэн мүргэжэ байдаг заншалтай.

Иимэрхүү мүргэлтэй үшөө нэгэ газар – 1276 м үндэртэй олтирогой Эжимэй хада болоно. Үндэр хадын хормойдо түмэр гэнжэдэ уяатай мүнхэ наһатай хара баабгай байдаг гэжэ үльгэр түүхэдэ хэлэгдэдэг.

## **Ангар – Байгалай ганса басаган**

Байгалһаа ганса Ангар мурэн урдан гарадаг. Ангар мурэн Байгал далайтай адли тунгалаг сэбэр уһатай. Энэ ехэ мурэн дунда зэргээр 200 – 400 млн. кубическа метр уһа хоног соо, харин жэлдээ 60 кубическа километр уһа далайһаа урдан абадаг. Ангар 2 –5 км нэгэ час соо хурдаар урдадаг. Үргэниинь 1 км шахуу, эгээл гүнзэгынь 4 – 6 м, утань – 1780 м хүрэтэр юм.

Ангар дэлхэйн эгээл үргэн эхитэй мурэнүүдэй нэгэн гэжэ тоологдодог. Энээнэй үргэниинь 863 м. Эхинэй дунда 1,5 үндэртэй Шаман шулуун байдаг.

Эртэ урда сагһаа Шаман шулууе эди шэдитэй гэжэ буряадууд тоолодог байгаа. Эндэ Ангарай эжэн Ама Сагаан ноён байрладаг гэжэ хэлсэдэг. Бөө шажанай шүтэлгын шухала ёһололнууд бүтээгдэжэ, тангариг үгэжэ, мургэдэг байһан. Энэ газарта гэм хэһэн хүниие асаржа, гансаарыень үлөөжэ хонуулдаг. Хэрбээ үглөөгүүр айһанһаа гү, али хүйтэн Байгалай амисхалһаа наһа бараагүй һаань, тэрэ хүниие хүлисэжэ, амиды орхидог байгаа.

Илангаяа Ангарай эхин үбэлэй сагта гоё һайхан. Үбэлдөө тэрэнэй эхин хүрэдэггүй, тиимэһээ энэ Хойто Азиин шубуудай үбэлжөөндэ тогтодог гансахан газар боложо үгэдэг. Хоёр мянгад шахуу элдэб уһанай шубууд эндэ үбэлөө үнгэргэдэг юм гэжэ тоологдодог.

Ангар Енисей мурэн руу шудхан ородог. Энэ урасхал ехэтэй, хүсэтэй мурэн дээрэ Эрхүүгэй болон Братскын ГЭС-үүд баригданхай.